

L'emprenta d'Estellés Achotegui a Bocairent

Mª JOSEFA SEMPERE DOMÉNECH - CRONISTA OFICIAL DE BOCAIRENT

"Per mitjà de l'art l'home expressa els sentiments, les emocions i la sensibilitat. L'art és l'expressió més sublim que l'home pot realitzar, perquè en ell es manifesta tota la seua forma de ser i pensar".¹

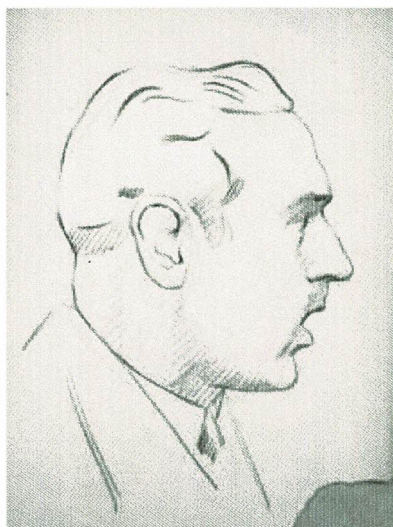
Divendres Sant de vesprada. L'església parroquial de Bocairent comença a rebre els primers feligresos assistents als oficis. A mesura que entrent, el primer que veuen és al "Santo Cristo"², procedent de l'ermita a ell dedicada, tombat damunt d'uns bancs, esperant l'hora dels actes. Al seu voltant, un senyor col·loca el trípod i dispara fotografies. Estos fets, en aparença normals per a eixes dates, constitueixen uns fets insòlits en la població.

Encara que els feligresos feia dies que estaven familiaritzats amb la presència del Crist dins de l'església, miraven de refiló la persona que disparava una foto rere altra.

Però, qui era esta persona? Per què estava el "Santo Cristo" tan lluny de la ubicació original a l'ermita?

El fotògraf, que no podia deixar de contemplar l'escultura i que volia captar cadascun dels seus detalls, era Manuel Estellés Mas, fill de José Estellés Achotegui, l'autor d'esta obra per la qual la majoria dels bocairentins no poden menys que sentir una intensa emoció quan la contemplen.

I és que, deixant a banda la seua vesant devocional i de pietat popular, vore de prop la perfecció d'este cos humà, l'expressió de la seua cara, el dibuix dels músculs en tensió... Apreciar tota la dolenta bellesa de què la va dotar l'artista, mou els cors més durs.

Autorretrat de José Estellés Achotegui. Col·lecció de la família. 1940

L'any 2016 ha sigut declarat pel Papa Francesc l'any de la Misericòrdia. Els fidels, les parròquies, etc. s'han adherit a aquest fet amb diverses accions. La Parròquia de l'Assumpció

de Nostra Senyora de Bocairent va decidir fer una baixada extraordinària del "Santo Cristo" des de la seua ermita al poble. La segona de l'actual imatge, reposada després de ser destruïda en l'any 1936. Però no era una simple baixada i retorn al lloc. Durant tres setmanes va acompanyar els bocairentins als diversos actes que es van organitzar dins els murs de l'església parroquial i fora: Via Crucis pels carrers del poble i visita al Cementeri Parroquial.³

L'ermita del Santo Cristo de Bocairent

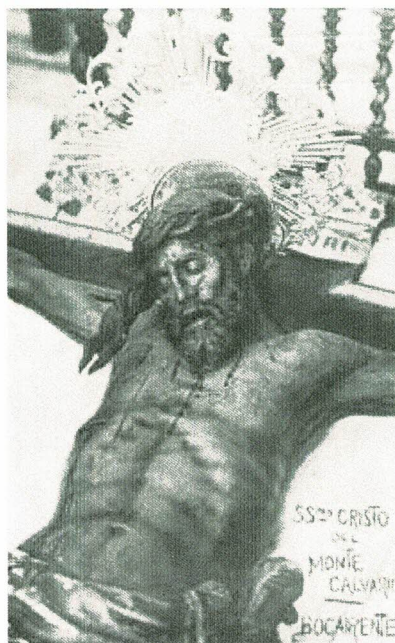
L'any 2006 l'Associació Cultural *La Nostra Terra*, va promoure una exposició itinerant de les ermites de la Vall d'Albaida. Al mateix temps es va editar amb molta cura un xicotet catàleg que alguns guardem com un tresor.

L'ermita del Santo Cristo de Bocairent

Bocairent era el poble que més ermites aportava, nou en total: tres dins del nucli urbà (la de la Mare de Déu d'Agost, la de la Mare de Déu dels Desemparats i la de Sant Joan), dos integrades en masos de la serra Mariola (la de Santa Bàrbara del Pla i la de Sant Tomàs de Villanueva), i quatre situades al voltant del poble i orientades al quatre punts cardinals, Sant Antoni Abad a l'est, Sant Antoni de Pàdua a l'oest, Sant Jaume al sud, i el Santo Cristo al nord. Esta última, com ombra protectora per al poble, al cim de la serra que naix al barranc de l'Infern. Ella ha sigut i segueix sent un punt de referència a la història de Bocairent al llarg de segles d'existència: visita de Joan de Joanes, epidèmies de còlera, guerres carlines, guerra civil i, com no, el seu misteriós origen.

A l'arxiu parroquial es conserva un llibre manuscrit, que ens parla de la creació de l'ermita. Es tracta de les *Memòries del Santíssim Crist del Calvari*. Consta a l'encapçalament que es còpia de l'original, escrit per "Fray Thomás Ferre, de la orden de San Agustín, siendo vicario de las Monjas de los Dolores en el año 1652". S'hi relata la història, des de la seua fundació en 1536 fins a 1956. En llegir el text, coneixem l'arribada d'uns pelegrins en l'any 1536, la seua proposta de creació del santuari i la negativa del poble, que encara estava fent front a les despeses ocasionades per les obres de l'Església. Però els pelegrins van insistir al·legant que aquell lloc seria remei i refugi de tots els mals i necessitats, tant corporals com espirituals de la vila i que moltes altres acudirien també buscant eixe antídoto. Però va ser la reiterada aparició de tres llums amb molta intensitat al cim de la muntanya assenyalada pel pelegrins, el que va vèncer la resistència dels habitants del poble. Així es va determinar nomenar un baciner per arregar almoines per dur-ho a terme. La resposta va ser tan gran que el dia 10

L'antiga imatge del Crist de Bocairent. Juan de Salas. 1537

d'agost, festivitat de Sant Llorenç, d'eixe mateix any, es va celebrar la primera missa a l'ermita. Estos fets es recorden any rere any en la "Festa de les Tres Llums".

Però calia conseguir una imatge. El rector encarregat de buscar un artista va ser Mossén Esteban Molina. Un escultor aragonés, anomenat Juan de Salas, fou l'elegit. Format a l'obrador de Damià Forment⁴, Salas va produir la major part de la seua obra a Mallorca, on s'havia instal·lat en 1526. Allí va contraure matrimoni amb la filla del picapedrer de la catedral de Palma, Jaume Creix. Es trasllada a València a principis de 1537, per dur a terme l'encàrrec de l'Església de Sant Mateu a Castelló i pot ser amb la intenció de crear el seu propi taller. Tots els seus projectes van quedar trencats en morir el 26 de juny de 1538, amb tan sols 40 anys i frustrant-se una brillant trajectòria.

Afortunadament, durant la seua curta estança a València, va dur a terme l'encàrrec de Bocairent, deixant-nos un magnífic Crist. Va acabar la seua tasca a meitat de novembre de 1537

i va ser beneïda la imatge el dia 22 pel Bisbe Mayques; el 23 de novembre va arribar a Bocairent.

El Crist de Salas va presidir l'ermitori al llarg de 400 anys. Al 1617 va ser baixat a la població per acabar amb la sequera. Més endavant, amb motiu de la Guerra de la Independència, en l'any 1813, l'escultura fou amagada a la vila per a salvar-la dels excessos de l'exercit francès. El 23 d'agost de 1885 va ser l'últim davallament. L'epidèmia de còlera que assolava la població va fer que el poble buscara la seua protecció. Fins al 13 de setembre, data en què va remetre la malaltia, va estar en l'Església Parroquial. En record d'aquells fets es commemora anualment la Festa del Còlera.

Al fatídic estiu de 1936, la febre iconoclasta que ho va assolir tot, va acabar amb la imatge en una foguera. Segon relaten el Rvd. D. Enrique Beneyto Bernacer i el Rvd. D. Francisco Vañó Silvestre⁵, el 23 de agost un grup de revolucionaris van fer una primera intenció de destruir la imatge. No van ser capaços i sols van trencar les estacions de pedra de silleria del Via Crucis. Adobats per l'alcohol, van tornar a muntar el 10 d'octubre i esta vegada sí que van reduir a cendra totes les imatges del santuari.

La imatgeria de postguerra⁶

El context polític, social i ideològic que es va germinar al llarg dels anys trenta del segle passat en la nostra nació va desencadenar un sentiment contrari a qualsevol manifestació religiosa. Tot això va abocar a la destrucció de la major part de la producció artística dels segles precedents. La contesa espanyola entre els anys 1936-1939 és una etapa de les més cruels i tristes de la nostra història. A més, si es cenyim a l'art sacre, la profanació, espoliació i destrucció del fons historicoartístic eclesiàstic, especialment de les imatges venerades als pobles, va deixar completament des-

pullats convents, ermites i esglésies. Finalitzada esta etapa, calia tornat a la normalitat el més ràpidament possible. Era una tasca fonamental, tant per a l'estat com per a l'església. En l'aspecte que ens ocupa, va sorgir la necessitat de noves imatges. Però reposar-les sense control i amb molta pressa podia dur a una nova catàstrofe. L'arquebisbe de València Dr. Prudencio Melo y Alcalde va prendre la decisió de rebel·lar-se contra les obres de poca qualitat, que fugien dels cànons religiosos i les de tipus industrial, com les d'Olot. El primer pas va ser la reunió convocada el 30 de juny de 1939 des de l'arquebisbat i que va conduir a la constitució de la Junta Diocesana d'Art Sacre. A partir de 1940 esta Junta deliberava i decidia l'adquisició o denegació de les noves peces escultòriques, proposades per les diferents parròquies. Van mamprendre una lluita contra la mediocritat, fugint de estàtues sense ànima, sense mestressa tècnica i contra els falsos materials (cartró pedra, pasta de fusta, escaiola, arpillera). Van prohibir les imatges que no foren tallades en fusta, van defensar i recolzar la tradició dels tallers valencians.

Per tant, esta Junta d'Art Sacre de la diòcesi de València, única a tot Espanya, tenia com a objectiu principal velar per la qualitat artística i la dignitat de les escultures. El protocol establia la presentació d'un projecte, recolzat pel rector corresponent, que incloïa materials, mides, preu, esbós i artista encarregat.

Tallers artesanals valencians⁷

A causa de la gran quantitat de destrosses i mutilacions dutes a terme al llarg de la contesa, els tallers van tindre una demanda espectacular.

A València existia una forta tradició artística, gràcies en gran part a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles i l'Escola d'Arts i Oficis de la ciutat de València. Així, els rectors, confraries

i feligresos disposaven d'un nodrit grup d'escultors i imatgers valencians de gran formació, entre els quals triar per a la realització dels treballs. Per a estos obradors, els encàrrecs també van suposar un alleujament econòmic. És un fet que en aquells anys, al carrer Cavallers de València van conuiu al menys 12 tallers a ple rendiment.

El més important va ser el ressorgir d'un ofici que estava quasi desaparegut, ja que un gran nombre d'alumnes de les escoles anomenades es van vore abocat a tallar imatges religioses si volien viure de l'ofici d'escultor. Van nàixer així autèntics mestres de la gúbia i les seues obres es van estendre també a la resta de Espanya i fins a Amèrica. Tots tenien una gran formació acadèmica i una tècnica envejable. Darrere de cada imatge hi havia tot un decàleg de passos que calia seguir pels professionals dels gremis integrants: fusters, decoradors, dauradors, escultors-imatgers....

Ara bé, cal plantejar alguns fets. Per exemple, com és que amb una faena tan acurada i que comporta tant d'esforç hi han imatges que no van signades i que resulta molt difícil conèixer la seua autoria? Alguns

El Crist de Bocairent. José Estellés Achotegui. 1940

artistes contesten a este fet aclarint que gran part de l'escultura de postguerra és de les denominades d'imitació. Es tractaven de rèpliques, més o menys fidedignes, de les desaparegudes. Les comandes es basaven en fotografies aportades del llegat destruït, incendiat o perdut. Este fet condicionava la creativitat i la inspiració de l'autor. En els tallers, la faena solia repartir-se i el mestre era l'encarregat de tallar les mascaretes i altres parts més delicades. Per tant, és possible que l'escultor no reconeguera el seu estil personal en la talla i el deixara per iniciativa pròpia sense signar.

Una nova imatge per a Bocairent

A l'hora d'estudiar i analitzar les imatges actuals que poblen els altars o que processionen, es de gran ajuda el fons historicoartístic de l'Arxiu Metropolita de l'arquebisbat de València. Una obra extraordinària en la qual s'ha recopilat documents, esbossos originals, dades, mesures, preu, materials, autors, etc., que envoltaven les peces autoritzades per la Junta d'Art Sacre, concretament des del mes de novembre de 1939 fins a la meitat dels anys 60 del segle XX.⁸

A Bocairent varen ser destruïdes, sols a l'Església Parroquial, més de 18 imatges d'altar i que processionaven. A més les del Convent, les del Santuari del Santo Cristo i la resta d'ermites. Però, al fons documental esmentat no consten més que 7 fitxes de imatges reposades.

En anar escodrinyant la documentació, s'observa que la fitxa més antiga i més incompleta és la del Santo Cristo. Per què? En aquells anys la producció imatgera fou molt intensa i als tallers treballaven molts dibuixants, ebenistes, fusters, pintors, tallistes, etc. que no sempre signaven les seues obres. Però en esta ocasió sembla ser que les mancances de la

fitxa són degudes a la premura de l'encàrrec. Esta comanda està datada el 30 de juliol de 1939, sols un mes després de la reunió que va donar pas a la Junta d'Art Sacre. Encara estava tot en bolquers i tal vegada per això no hi ha constància de preu, mesures, esbós, data d'aprovació ... Sols que l'encàrrec va ser fet per el Rvdo. D. Joaquín Castelló Bodí, rector de la dita ermita. Com escultor consta José Sellés i en observacions llegim: *"destinado al santuario del Santísimo Cristo de la villa, para substituir al titular destruido"*.

Intentar completar la fitxa va resultar una faena més complexa de la prevista. En primer lloc, el nom de l'escultor José Sellés no donava cap tipus de pista, era completament descon-

estirar. Va ser el professor Tormos Capilla el que va descobrir una pàgina en internet sobre José Estellés Achotegui, creada pel seus descendents, allí està catalogada la imatge. L'autoria quedava confirmada. Calia contactar amb la família.

Però, continuen les incògnites: qui va encomanar i pagar l'escultura? No hi ha res en l'arxiu de l'artista. De fet eixa es la tasca que estan duent a terme els fills i néts, reconstruir l'arxiu. I és que a banda del que poguera o no conservar Estellés, la riuada de 1957 va arrossegar tota la documentació que guardava al taller del carrer del Mar. Les cròniques locals i la transmissió oral ens porten a Dª María Belda Pérez com a responsable del pagament. Contactem

Qui era esta senyora? María Belda Pérez estava casada amb Antonio Manuel Bernat Ferre. En l'any 1914 estos bocairentins es traslladaren a València, on ell era importador i consignataris de vaixells, també ostentà el càrrec de regidor de l'ajuntament de Valencia. En 1918 va ser nomenat Cònsol General Honorari de la Xina i establí la seu al domicili familiar en el carrer Barques, 2 de València. Antonio va morir en plena Guerra Civil, per malaltia. Ella va demanar traslladar el consolat a Bocairent, a una finca de la seua propietat, on al llarg del temps que va durar la contesa va onejar la bandera de la Xina.¹⁰ Costejar les dues imatges, la del Santo Cristo i de la Mare de Déu dels Dolors no van ser les úniques empremtes pietoses que va deixar Dª María. També es va fer va càrrec de la reconstrucció d'una de les estacions del Via Crucis. Al final dels seus dies, va establir una fundació en la parròquia, dotada amb un capital per a misses i rosaris en sufragi de la seua ànima, que encara perdura. Però, sens dubte, la tasca més desconeguda, i al mateix temps de major projecció, va ser la d'aprofitant el consolat, apadrinar i salvar de la mort a diversos seminaristes xinesos, arran de la revolució xina de 1949.¹¹

Ja tenim a l'autor i a la persona que va córrer amb el dispendi. Però, per què va ser José Estellés l'elegit? Una primera suposició ve donada pel reconeixement social del matrimoni a la capital, es feia relacionar-se amb els personatges més destacats de la capital. Però este plantejament és rebutjat per Manuel Estellés Mas. Diu que son pare era molt humil i no freqüentava la vida social. Manuel es decanta perquè fora algun rector el que aconsellara a Dª María a l'hora de triar l'obra on tallar la imatge. Fet molt probable ja que era una dona molt propera a les autoritats religioses i, a més, Estellés també estava molt clavat en eixe món. Cal tindre en compte que havia

Baixada de l'ermita. 2016

gut. Després de setmanes d'investigació, de llegir tot el material escrit referent a la postguerra bocairentina i de preguntar als entesos, una troballa a l'arxiu municipal va donar llum: una crònica mecanografiada i sense signar de la primera baixada d'esta imatge a la població, en 1953, amb motiu de la Santa Missió. Allí nomena com autor a José Estellés. Esta informació ens porta a la conclusió que hi havia un error en la transcripció del nom. Ara ja teníem un fil d'on

amb els nebots i ells ho confirmen, no poden aportar ningun document, però ens donen dades importants: la Mare de Déu dels Dolors que presidix l'altar major del convent de les RRMM Agustines de Bocairent també és d'Estellés Achotegui i també va ser costejada per la mateixa senyora; de fet la família relata com, abans de dur la imatge a Bocairent, Dª María la va tindre al seu domicili del carrer Barques de València per mostrar-la al amics.

de donar de menjar a huit fills i això condicionava les seues aspiracions artístiques. Altre camí ve donat pels negocis familiars. Estellés era fill d'uns comerciants, tenien una tenda d'ultramarins, "La Campana", a la plaça del Mercat Central. Els pares del cònsol Antonio Bernat també tenien dues botigues, en este cas a Bocairent, "Casa Bernat" i "El Siglo", que van perdurar al llarg de diverses generacions.

I així arribem a març de 1940. La nova imatge del Santo Cristo és portada a Bocairent. Va ser rebuda en l'Hospital Asilo Beneficencia Nuestra Señora de Gracia (actual Residència de la tercera edat). Allí la varen beneir i traslladar en processó fins a l'Església Parroquial, on va ser exposada als fidels. Abans de muntar-lo a l'ermita, es va fer un novenari a la Parròquia.

Contemplant el Crist de Bocairent, podem admirar tota la dedicació i atenció de Estellés prestava a les obres. Buscava la perfecció en el cos humà, però no dins dels cànons establits per la bellesa clàssica, com el fet que el cap devia ser la setima part del cos, sinó plasmant tots els seus coneixements al voltant de la anatomia humana. Reconegut per qualsevol que sap i vol apreciar la delicadesa en la talla.

Els imatgers formats en les primeries del segle XX eren molt conscients de la serietat d'este gènere. A més, la seua formació tècnica era envejable. Foren excepcional artesans, premiats al llarg de tota la geografia espanyola, on van deixar mostres del seu bon treball. Per això, encara que l'encàrrec, com en este cas, fora reproduir l'original destruït en l'any 36, l'autor imprimia el seu estil personal. De vegades era prou difícil, ja que calia ajustar-se a unes mides, estil, acabats i materials. La finalitat era que l'obra nova complira la funció preconcebuda, per a no desvirtuar el record que

tenien els fidels de la imatge original d'esta advocació.¹²

Al fer un xicotet i superficial anàlisi de la imatge que va llaurar Estellés, apreciem un Crist expirant, revestit d'humilitat, amb cabell llar i barba, els ulls tancats, el cap inclinat al muscle dret, el nas llarg semític, la boca oberta com volent exhalar un últim sospir, els braços caent formant una "V", els genolls flexionats, el peu dret reposant damunt l'esquerre, amb un sol clau sense recolzar-se sobre el "suppedaneum". El tors té el pit lleugerament estret i amb un costellam molt marcat.

Realitzada amb fusta de conífera, seria necessari un estudi molt tècnic per a determinar si es tracta de pi de

serva en prou bon estat, sense corcò i sols xicotets cavills, conseqüència del procés d'assecat de la fusta.

José Estellés Achotegui

Després de localitzar l'autor, restava conèixer-lo. Posar-se en contacte amb el seu fill Manuel va ser un pas molt decisiu per aprofundir en la vesant humana d'este escultor.

Naix en 1905 al si d'una família de comerciants valencians, era el tercer de sis germans. Els seus pares regentaven un comerç històric: La Campana. És una tenda familiar d'ultramarins, espècies, embotits, etc. que encara perdura a l'actualitat, en la plaça del Mercat Central de la capital valentina.

El Crist de Bocairent. José Estellés Achotegui. 2016

Suècia, (pel seu porus fi, la dolçor grassa i els pocs nus), albar, melis, ... També si la mascareta és de xiprer o d'altra fusta de les utilitzades per a les parts més delicades.

Amb motiu de la baixada d'enguany, se li va fer una "llavada de cara". Sols una aspiració per llevar la pols i una xicoteta intervenció en la creu, que presentava desperfectes en la policromia. També un tractament de desinfecció per prevenció. La talla es con-

Des de xicotet va sentir atracció per l'art. Compaginava els estudis amb el treball en la tenda familiar, fins que als 14 anys aconseguix l'ingrés a l'Escola Superior de Belles Arts de Sant Carles. Les seues altes capacitats li fan guanyar per oposició una beca al col·legi major Sant Joan de Ribera de Burjassot, com a intern. En l'any 1930 acaba els estudis amb la qualificació "cum laudem", i se li atorga el títol de professor de dibuix i escultor en totes les arts. En

aquell temps, entre els seus amics i companys hi havia personalitats com Villar Palasí, Laín Entralgo, Genaro Lahuerta, Antonio Rodilla, ...

Per ampliar estudis es trasllada a Madrid, on comença a fer treballs per al Marqués de Lozoya. No s'oblida de València i aconseguix un baix al carrer del Mar, on estableix el seu taller. L'inici de la Guerra Civil l'obliga a deixar les llargues estàncies a Madrid. Però a València va patir un llarg calvari: li varen confiscar les obres i el taller. En 1937 és destinat a Loriguilla com a professor de dibuix.

Posteriorment, en 1938, és cridat a files i enviat a Albaida. En caure malalt de febres malteses, tornà a València.

Finalitzada la contesa, va recuperar el taller, però no les obres, i va reiniciar la seua activitat, encara que amb gran precarietat. A poc a poc va reprendre la vida, es va casar amb Carmen Mas Grafiada. El matrimoni va tindre huit fills. En 1975, als 71 anys, va morir i va deixar un important llegat.

Era un enamorat de l'art clàssic i sentia admiració per Benlliure. Va treballar marbre, pedra, bronze, fusta,

ferro, ceràmica, escaiola, etc. també dibuixava a llapis i carbonet i pintava a l'oli i aquarel·les. Era un gran expert en modelat, gravat i buidatge. Al seu equip de treball van destacar el daurador Manuel Paredes i l'orfebre Vicente Mar. Entre els seus alumnes destaquen el pintor Prudencio Acón i l'escultor Carmelo Pastor.

Les seues obres comprenen imatgeria religiosa (destacant els Cristos), pulpits, altars, sagraris, retaules, quadres, talles, escultura funerària, restauracions, etc. Tota una vida dedicada a la seua passió.

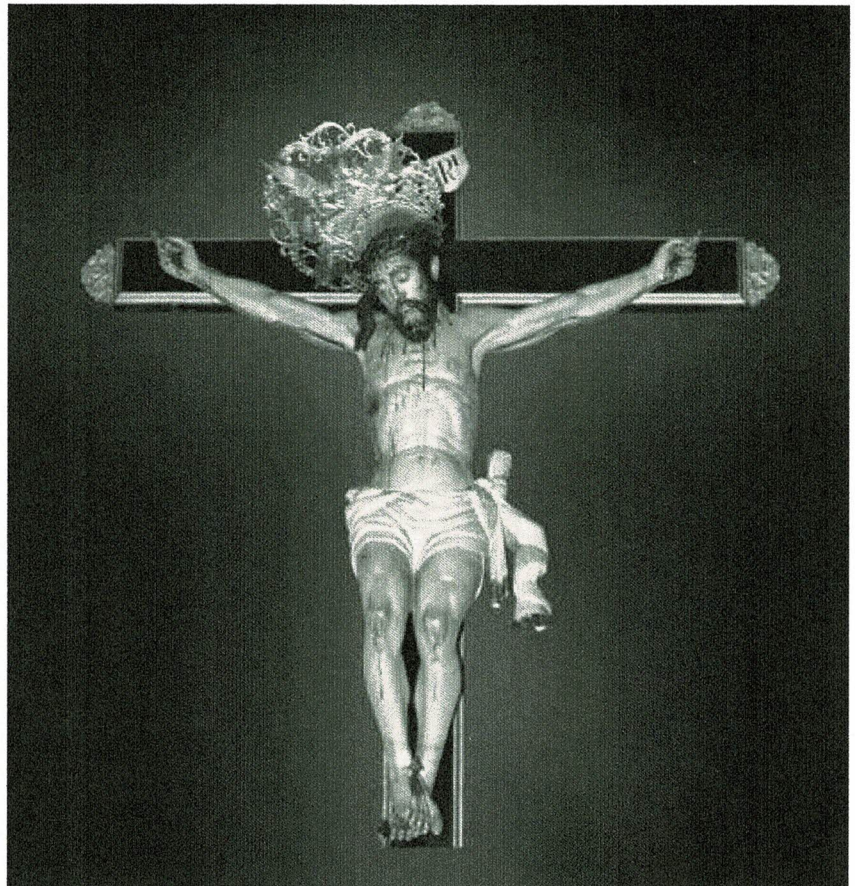
Desgraciadament no es conserva el seu arxiu. El motiu principal, com ja hem assenyalat, és que la riuada de 1957 va arrasar el seu taller al carrer del Mar. Ara, els seus descendents estan recopilant les seues obres, catalogant-les i posant-les a l'abast de tot aquell que vol conèixer la seua tasca.¹³

Abans de finalitzar este treball, cal fer menció dels seus propòsits. En primer lloc, homenatjar a este col·lectiu d'artistes, injustament tractats, la majoria dels quals es van vore abocats a tallar imatges religioses per sobreviure, però posant-hi el millor de la seua tècnica i la seua ànima. També donar a conèixer este "Santo Cristo", que després de Sant Blai, patró del poble, tal vegada és el més volgut pels bocairentins. A la seua ermita munten el dia del "Santo Cristo", en plenes festes de Moros i Cristians, per representar al seu peus la Conversió del Moro. La Festa de les tres Llums, la del Colera i, com no, el Divendres Sant, són altres motius per retrobar-se amb el paisatge i el Crist. També és un xicotet i nostàlgic record dels estius d'infantesa passats a la casa del rector, adossada a l'ermita, quant amb tanta il·lusió Chimo Beneyto i Marcellí Sempere gojaven, amb les seues famílies, a l'ombra dels xiprers i sota la protectora mirada de la imatge.

El Crist de Bocairent. José Estellés Achotegui. 2016

És de justícia donar les gràcies a Manuel Estellés Mas, fill de l'escultor, i al professor Juan Bta. Tormos Capilla. Sense ells no hauria arribat a este punt. I a Juanjo Alcaide, que ha posat al meu abast tot el recull de fotografies de què disposa dels fets històrics de la baixada del Santo Cristo al 2016. Uns actes que van congregar a tot el poble, fidels, devots, curiosos... Tots es van vore acollits entre el braços d'esta venerada imatge.

El Crist de Bocairent. José Estellés Achotegui. 2016

NOTES.-

1. TORMOS CAPILLA, Juan Bta. Art Sacre: Imatges. Valencia: Diputació de Valencias, 2011. Pag. 17
2. Utilitzarem la denominació de Santo Cristo, al llarg de tot l'article, perquè és com el denomina la gent de Bocairent, en lloc de la seua forma correcta Sant Crist.
3. Del 12 de març al 2 d'abril de 2016, el Santo Cristo va ser al poble i va presidir totes les celebracions religioses.
4. Damià Forment va ser l'escultor més prolífic de la Corona d'Aragó. Autor del retaule del convent de la Puritat de València, actualment al Museu sant Pius V, la majoria de la seua obra està repartida a Saragosa i Osca. De la seua mà és el retaule de la Basílica de la Mare de Déu del Pilar. El més polèmic va ser el del Monestir de Poblet.
5. VAÑÓ SILVESTRE, Francisco, pbro. La Revolución en Bocairente. Valencia: XV Asamblea de Cronistas del Regne de Valencia, 1986.
6. TORMOS CAPILLA, Juan Bta. Art Sacre: Imatges. Valencia: Diputació, 2011.
7. SEMPÈRE DOMÈNECH, M. Josefa. La es-

cultura sacra en la posguerra bocairentina. Revista de Festes de Moros i Cristians. Bocairent, 2016. P.171-175

8. ARZOBISPADO DE VALENCIA. Catálogo de Arte Sacro. Archivo Metropolitano de Valencia, 2000. Recurso electrónico.

9. Dins d'una carpeta, mesclada amb documentació sense catalogar, hi havia 13 fulls numerats i sense signar. Era el relat dels 26 dies que va durar la Santa Missió a Bocairent, al mes d'abril de 1953. No va signada, per tant és d'autor desconegut fins ara.

10. SEMPÈRE DOMÈNECH, Mª Josefa. Bocairent, Consulado General de China. Revista de Festes de Moros i Cristians. Bocairent, 2003. Pag. 118-122

11. SEMPÈRE DOMÈNECH, Mª Josefa. El cronista Rvdo. D. Francisco Vañó Silvestre. Almaig. Estudis i documents. Ontinyent, 2009. Pag.114-120

12. TORMOS CAPILLA, Juan Bta. Art Sacre: Imatges. Valencia: Diputació, 2011. pag.68

13. La informació es pot consultar a la pàgina web que han creat i que a poc a poc van completant. www.estellesachotegui.com